

*Є. Ю. Подорожній**кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри адміністративного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В умовах розбудови України на демократичних, правових засадах одним із головних завдань для неї є всебічне забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, підтримка суспільного порядку та захист соціальних цінностей. Що, власне кажучи, й підтверджує Конституція України, в якій закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Для виконання цього завдання у розпорядженні держави є ряд відповідних інструментів і засобів різного характеру, далеко не останнє місце серед яких займає юридична відповідальність, яка являє собою правове відношення, що виникає на підставі вчиненого правопорушення між державою в особі її спеціальних органів та правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних позбавлень та негативних наслідків за вчинене правопорушення, за порушення вимог, що містяться у нормах права [2, с. 543]. Або ж, як пише О.Ф. Скакун, юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зізнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [3, с. 431]. Специфічний характер відповідальності, обумовлений її негативним аспектом, вимагає ретельного та змістовного підходу до питання правового врегулювання даного інституту. При цьому особлива увага має бути приділена принципам, які виконують роль відправних начал для будь-якого правового явища.

Проблематика принципів у теорії права взагалі та у розрізі його окремих галузей досліджувалася цілою низкою правників, зокрема її вивчали: В.В. Копейчиков, О.Ф. Скакун, В.С. Нерсесянц, С.С. Алексєєв, М.В. Цвік, О.М. Бандурка та багато інших. Втім, віддаючи належне науковим напрацюванням цих та інших дослідників, слід зазначити, що існує цілий ряд правових явищ, у контексті яких питання принципів вимагає здійснення подальшого, більш детального і глибокого вивчення. Зокрема це стосується принципів юридичної відповідальності.

Саме тому в даній статті ми маємо на меті дослідити принципи формування інституту юридичної відповідальності.

Термін «принцип» походить від лат. «*principium*» – початок, основа [4, с. 461]. У тлумачній словниковій літературі до терміну «принцип» наводяться такі визначення:

– основне, вихідне положення якої-небудь системи, якогось учення, теорії, науки, ідеологічного напрямку тощо;

– основна особливість устрою, дії механізму, пристрою тощо;

– внутрішнє переконання у чому-небудь, головна норма поведінки, точка зору на що-небудь [5, с. 1125; 6, с. 366; 7, с. 984].

Отже, спираючись лише на лексичний зміст слова «принцип», можемо зробити висновок про те, що воно позначає щось головне, якусь ідею чи закономірність, яка виступає відправною у діяльності кого- або чого-небудь, чи є основою створення, організації або пояснення чогось.

Для більш детального з'ясування сутнісного змісту принципів звернемося до наукових поглядів на дане питання. Досить суттєвого наукового вивчення поняття принципів отримало у теорії державного управління. Так, скажімо, Г.В. Атаманчук, досліджуючи принципи державного управління, визначив їх як закономірність, відношення або взаємозв'язок суспільно-політичної природи та інших груп елементів державного управління (системи онтологічних елементів), виражену у вигляді певного наукового положення, закріпленого в більшості своїй правом, та яке застосовується в теоретичній і практичній діяльності людей з управління [8, с. 188]. На думку В.Я. Малиновського, який також приділяв значну увагу аналізу принципів державного управління, вони являють собою фундаментальні істини, позитивні закономірності, керівні ідеї, основні положення, норми поведінки, що відображають закони розвитку відносин управління, сформульовані у вигляді певного наукового положення, закріпленого переважно у правовій формі, на основі якого будується і функціонує апарат державного управління [9, с. 192]. В.Д. Бакуменко охарактеризував принципи державного управління, як прояви закономірностей у державному управлінні, що відображені у вигляді певних положень, які застосовуються в теоретичній і практичній діяльності людей у сфері державного управління.

Автор підкреслює, що, як правило, це фундаментальні, науково обґрунтовані, а в певних випадках і законодавчо закріплені положення, відповідно до яких будується і функціонує система державного управління [10, с. 564]. О.В. Жадан вважає, що принципи управління – це система базових положень, ідей, правил, згідно з якими здійснюється діяльність працівників у тій чи іншій сфері суспільного життя. Вони (принципи управління) відображають закономірності функціонування соціальних спільнот [10, с. 576].

У сфері права принципи у загальному вигляді характеризуються, як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо [11, с. 110–111]. Втім, як правило, у правознавстві даний термін не застосовується окремо, а використовується у складі більш складних термінологічних конструкцій, таких як: принципи права, правого регулювання, відповідальності тощо. Так, О.Ф. Скакун пише, що принципи права – загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, що слугують основними засадами правового регулювання суспільних відносин, спрямовують їх учасників на встановлення соціального компромісу і порядку [12, с. 466]. А принципи юридичної відповідальності вона визначає, як загальноприйняті норми-ідеї найвищого авторитету, які слугують основними засадами імперативного характеру, на підставі яких компетентні органи застосовують санкції правових норм до правопорушників із метою забезпечення правового порядку [12, с. 466]. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин характеризують принципи, як загальні вимоги до суспільних відносин і їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості й свободи, а також визначають загальну спрямованість і найістотніші риси діючої правової системи [13, с. 193]. Дослідники зазначають, що з давніх-давен принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (в тому числі правової), вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Правники підкреслюють, що принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків, і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави (демократична, тоталітарна тощо) [13, с. 193]. О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко вважають, що принципи юридичної від-

повідальності – це положення та ідеї, що мають законодавче закріплення та визначають самостійний і реальний характер відповідальності, як засобу гарантування і охорони об'єктивного і суб'єктивного права та суспільного порядку [14].

Отже, спираючись на вищевикладене, можемо зробити такі висновки про сутність принципів, як категорії права:

– по-перше, вони є об'єктивно обумовленими, оскільки їх первинним джерелом виступають об'єктивно існуючі закономірності суспільного життя. Однак разом із тим слід зауважити, що принципи не є безпосередньо цими закономірностями, вони лише відображають їх розуміння людиною, її ставлення до них. Варто погодитися із думкою з А.Ф. Мельник, що практичне значення і дія принципів державного управління не залежать від них самих, а повністю визначаються ставленням до них людей [15, с. 37];

– по-друге, мають досить високий рівень узагальнення, тобто вони звільнені від конкретики та подробиць тих сфер, в яких ці принципи діють;

– по-третє, характеризуються вищою імперативністю, тобто ті вимоги, що містять принципи, є незаперечними і мають виконуватися в обов'язковому порядку усіма, хто перебуває у сфері їх дії. У той же час слід зазначити, що за своїм характером ті зобов'язання, які пред'являють принципи, мають позитивний характер;

– по-четверте, виступають як загальне мірило діяльності, поведінки, відносин [3, с. 221].

– по-п'яте, вони розчиняються в безлічі норм, пронизують усю правову матерію; по-друге, є стрижнем усієї системи права, додають праву логічності, послідовності, збалансованості [3, с. 221].

Звідси, вважаємо, що під принципами формування інституту юридичної відповідальності слід розуміти сукупність сформульованих на підставі наукового аналізу об'єктивно існуючих закономірностей суспільного життя, вимог і правил, на яких має ґрунтуватися процес запровадження юридичної відповідальності.

На сторінках правової літератури до принципів юридичної відповідальності найчастіше відносять:

- 1) законність;
- 2) обґрунтованість;
- 3) доцільність;
- 4) невідворотність;
- 5) своєчасність;
- 6) справедливість;
- 7) гуманізм;
- 8) відповідність покарання правопорушенню [12, с. 466–467; 16, с.172–173].

До основних принципів, з огляду на які має відбуватися формування юридичної відповідальності, на нашу думку, слід віднести такі:

– об'єктивність та доцільність. Більшість дослідників, розмірковуючи про принципи відповідальності, в першу чергу, вказують, як правило, верховенство права та (або) законність, вказуючи при цьому, що ці принципи ні за яких умов не можуть порушуватися з мотивів доцільності (чи недоцільності). Ми згодні з такою позицією, однак вона, без сумніву, слухна тоді, коли йдеться про принципи застосування юридичної відповідальності у той час, як ми ведемо мову про принципи її формування. І тут, на нашу думку, першочерговими є саме вимоги об'єктивності та доцільності, адже відповідальність, як правовий інститут, тобто сукупність однорідних норм, повинна запроваджуватися у тій чи іншій сферах суспільних відносин тоді, коли: по-перше, потреба у ній (відповідальності) обумовлена об'єктивним станом справ у цій сфері; по-друге, інші забезпечувальні засоби не мають належної ефективності. Доцільність вимагає, щоб встановленню юридичної відповідальності здійснювався всебічний аналіз усіх «за» та «проти». Для порівняння доцільність у контексті застосування відповідальності полягає у відповідності обраного засобу впливу на правопорушника меті юридичної відповідальності (захистити правопорядок, виховати поважне ставлення до права), що вимагає: індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від ваги правопорушення і властивостей правопорушника як особи, котра підлягає відповідальності; пом'якшення відповідальності і навіть відмовлення від застосування засобів відповідальності за наявності можливості досягти її цілей іншим шляхом [12, с. 466–467];

– науковість. Даний принцип вимагає, щоб процес запровадження юридичної відповідальності був науково обґрунтованим, тобто спирався на якісну, змістовну теоретичну базу;

– виваженість (або збалансованість), яка полягає у тому, що юридична відповідальність повинна у собі грамотно поєднувати регулятивно-виховний та кально-репресивний аспекти. З одного боку, вона повинна ефективно застерігати осіб від протиправних дій та спонукати до правомірної поведінки, а з іншого – забезпечувати відновлення правової справедливості та спокутування правопорушником своєї вини перед іншими особами, якими він завдав шкоди своїми протиправними діями, та суспільством у цілому;

– гуманізм та верховенство права. Дані принципи вимагають, щоб відповідальність запроваджувалася тільки з метою захисту людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, як найвищих соціальних цінностей, а також інших прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави в цілому;

– законність. В.В. Копейчиков у своїх працях відмічає, що законність є одним із основополож-

них принципів діяльності державних органів, громадських організацій, роботи посадових осіб і поведінки громадян. Дотримання законності є найважливішим напрямком формування правової держави. Законність – це такий режим державного і суспільного життя, при якому забезпечується повне й неухильне дотримання і виконання законів, підзаконних актів усіма без винятку органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами [17, с. 208]. З точки зору М.В. Цвіка вона може бути визначена, як режим правомірної діяльності органів держави, який знаходить свій вияв у прийнятті правових законів і підзаконних нормативно-правових актів, а також у їх неухильному додержанні, точному і однаковому виконанні і правильному застосуванні всіма органами держави, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями [13, с. 388]. Отже, законність, як принципова вимога до формування інституту юридичної відповідальності, полягає у тому, що вона (тобто відповідальність) повинна встановлюватися з урахуванням конституційних вимог, положень міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Україною, та інших законів України у чітко визначеному законодавством порядку.

Підсумовуючи розглянуті у статті питання, вважаємо за необхідне ще раз зауважити на тому, що принципи в силу своїх специфічних властивостей значним чином обумовлюють характер та зміст інституту юридичної відповідальності. Тому перед тим, як її запроваджувати, спершу необхідно визначити коло ключових принципів, що визначатимуть ті пріоритети і засадничі вимоги, на підставі та з огляду на які здійснюватиметься формування зазначеного правового інституту.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Теория государства и права // Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько, М.: Юристъ, 1997. – С. 672.
3. Скакун О.Ф. Теория держави і права: підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 656.
4. Словник іншомовних слів. // Укладачі: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута / Національний університет ім. Тараса Шевченка, Український мовно-інформаційний фонд НАН України / «Наукова Думка», Київ. – 2000. – С. 680.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1 728.
6. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Х.: «Фоліо», 2002. – 543 с.
7. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт, 2000». – С. 1 536.
8. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления // Курс лекций – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 400.

9. Малиновський В.Я. Державне управління: навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К.: Атіка, 2003. – С. 576.

10. Енциклопедичний словник із державного управління / уклад.: Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – С. 820.

11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 5: П–С. – К., 2003. – С. 736.

12. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник / О.Ф. Скакун. – 2-ге видання. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. – 2010. – С. 520.

13. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: Право. – 2002. – 432 с.

14. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2403.htm.

15. Державне управління: навч. посіб. / А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко // За ред. А.Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – С. 343. – (Вища освіта ХХІ століття).

16. Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – С. 264.

17. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 320.

Анотація

Подорожній Є. Ю. До питання принципів формування інституту юридичної відповідальності. – Стаття.

У статті розглянуто поняття і сутність принципів у розрізі правової науки та теорії державного управління, запропоновано визначення та перелік основних принципів формування інституту юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, принципи, принципи державного управління, принципи права, принципи юридичної відповідальності.

Аннотация

Подорожний Е. Ю. К вопросу принципов формирования института юридической ответственности. – Статья.

В статье рассмотрено понятие и сущность принципов в разрезе правовой науки и теории государственного управления, предложено определение и перечень основных принципов формирования института юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, принципы, принципы государственного управления, принципы права, принципы юридической ответственности.

Summary

Podorozniy E. Y. The question principles of institute of legal responsibility. – Article.

The article discusses concepts and principles of vanity in terms of legal science and public administration torii proposed definition and a list of basic principles of institute of legal responsibility.

Key words: legal responsibility principles, principles of state governance, principles of law, principles of legal liability.